

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת ואתחנן, תשע"ג
מספר 1026

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא

מאיר בר-אילן

מטרת הדברים להלן היא לפרש פירוש חדש את הדיבר השלישי שבעשרת הדברות. רוב הדברים כבר נאמרו בכמות מדעיות, אך מסיבות שונות הם לא זלגו אל מחוץ לקהילייה המדעית,¹ ונראה שדף פרשת השבוע הוא המקום המתאים להביא את עיקרי המחקר והחידוש העולה ממנו אל הציבור הרחב.

עשרת הדיברות תופשים מקום מרכזי באמונה היהודית,² אך הדיון כאן מתמקד בדיבר השלישי: "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא", אשר לדעת חז"ל עוסק בשבועת-שקר (שבועות כ ע"ב). ואולם פירוש זה, שעד כה לא נמצא עליו ערר, קשה ואף תמוה מכמה סיבות: שבועת-שקר מופיעה בהמשך הדברים אף כי במרומז: "לא תענה ברעף עד שקר", והדעת נותנת שעדות ניתנת בשבועה. אם כן, מה טעם לכפול שבועת-שקר בטקסט שאופיו המצומצם (והלפידארי) ניכר על פניו? יתרה מזו: עשרת הדיברות עוסקים כולם בדברים גשמיים וריאליים (ועמדו על כך מפרשי הדיבר 'לא תחמד'), כפי שהדבר נרמז ב'קיצור' חוקי ה' בעשרה ציוויים, מספר שלו משמעות גופנית (כמו עשר אצבעות או עשר מכות-מצרים). אבל הפרשנות הנוכחית "ללא תשא" מצריכה גישה מטפורית כדי להמיר נשיאת שם פיזית לשבועת שקר שהיא מושג מופשט, הווה אומר הפירוש המקובל "לא תענה" רחוק מלקלוע לפשוטו של מקרא.

לכן בהתאם למקורות שיתבררו להלן מוצע לראות "בלא תשא" איסור על נשיאת-שם פיסית, כלומר אנשים נשאו את שמו של ה' על גופם, ובמפגש המרכזי בין א-להים לעם ישראל אוסר הוא על נשיאת שמו לשווא. ובשל מיקומו של האיסור בעשרת הדברות אי אפשר שלא לראות בו מרכז בחיי הפולחן היהודי הקדום, ולהלן יתברר כיצד נכתב שם ה' על הגוף, ומדוע האיסור על נשיאת השם לשווא גוררת איום (הקיים רק עוד בדיבר הקודם האוסר עבודה זרה): "כי לא ינקה ה' את אשור-ישא את-שמו לשוא".

קרוב לוודאי ששם ה' היה נכתב על הגוף, אם של יחיד אם של רבים, כחלק מטקס דתי של חניכה והתקדשות, כפי שניתן ללמוד מברכת כוהנים. אמנם ברכת כוהנים מוכרת לכול, אולם הפסוק החותם אותה נעלם מן העין, וכאן המקום לדון בו. כתוב שם (במד' ו: כג-כז): "דַּבֵּר אֶל-אַהֲרֹן וְאֶל-בָּנָיו לֵאמֹר: פֹּה תִבְרְכוּ אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲמֹר לָהֶם: יְבָרְכֶךָ ה' וְיִשְׁמְרֶךָ... וְשָׂמוּ אֶת-שְׁמֵי עַל-בָּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֲנִי אֲבָרְכֶם". כלומר, תחילה הכהן מברך את ישראל על-פה, ולאחר מכן 'שם' עליו את שמו של ה'. ובלשון אחרת: כותב על המתברך את שמו של ה', ככתוב "וַיִּשֶׂם ה' לְקִיץ אוֹת". שם ה' על הגוף היה ביטוי דתי לא רק לאמונה באל, אלא גם שהאל יגן על הנושא את שמו.

שני שלבים ניכרים בטקס: אמירה על-פה וכתיבה בפועל, כפי שעולה לא רק מפרשת שמע ("וַיִּשְׁנַתֶּם... וּכְתַבְתֶּם"), וממקומות נוספים בתנ"ך אלא גם מטקס הברכות והקללות המתואר בתורה ובספר יהושע: 'היא הברית שכרת עמך בהר-גֵרְזִים ובהר-עֵיבָל' (מדרש תנאים לדברים).³

כיוצא בזה מתאר הנביא ישעיהו: "זֶה יֹאמֵר לֵה' אָנִי / וְזֶה יִקְרָא בְשֵׁם יַעֲקֹב / וְזֶה יִכְתֹּב יְדוֹ לֵה' // וּבְשֵׁם יִשְׂרָאֵל יִכְנֶה". (מד:ה) כלומר, אנשים הביעו את אמונתם [ובלשון ימינו: את דתיותם] באמצעות כתיבת שם ה' על גופם. הכתוב לא פירש מדוע עשו זאת מאמיני ה', אך טעמו של דבר מתפרש על ידי הנביא יחזקאל: "וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי עֲבֹר בְּתוֹךְ הָעִיר הָעִיר בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַם וְהִתְוֹתָ תּוֹ עַל מִצְחוֹת הָאֲנָשִׁים הַנֹּאֲנָחִים וְהַנֹּאֲנָקִים עַל כָּל הַתּוֹעֵבוֹת הַנַּעֲשׂוֹת בְּתוֹכָהּ" (ט:ד), לאמור הכתיבה על

* פרופ' מאיר בר-אילן, המחלקה לתלמוד, המחלקה לתולדות ישראל.

¹ מ' בר-אילן, *חותמות מאגיים על הגוף בין יהודים במאות הראשונות לספירה*, תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 37-50 הנ"ל, "וַיִּשְׁמוּ אֶת-שְׁמֵי עַל-בָּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במד' ו: כז), *HUCA*, 60 (1989), חלק עברי, עמ' יט-לא.

² מ' ווינפלד, *עשרת הדיברות – ייחודם ומקומם במסורת ישראל*, ב"צ סגל (עורך), עשרת הדיברות בראי הדורות, עמ' 34-35, *Phillips, Ancient Israel's Criminal Law, New York: Schocken Books, 1970, pp. 53-60.*

³ מ' בר-אילן, *התורה הכתובה על האבנים בהר עיבל*, ז"ח ארליך ו'י אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, ב, קדומים – אריאל תשנ"ג, עמ' 29-42.

הגוף אמורה היתה להיות סימן מגן (אפוטרופאי), ואין יאה לכך יותר משמו של האל שאמור להציל את האיש שעליו מופיע שמו.

כפי שהתברר עד כה נדמה כי ניתן לקרוא באור חדש את הכתוב: "וְרָאוּ כָל-עַמֵּי הָאָרֶץ כִּי שָׁם ה' נִקְרָא עָלֶיךָ וַיִּרְאוּ מִמֶּךָ" (כח:י), כלומר הגויים רואים את שמו של ה' על גופם של הישראלים שלפניהם (ושם ה' עשוי להיות כתוב על מקומות שונים בגוף: המצח, הזרוע, הירך, ועוד), ולפיכך יראים מישראל או מאלוהיהם של ישראל.

מנהג זה של כתיבת שם ה' על הגוף מופיע בתלמוד הבבלי ובספרות ההיכלות גם יחד. ביומא פח ע"א, מובאת ברייתא בענין טבילה ביום הכיפורים:

והתניא: הרי שהיה שם כתוב על בשרו – הרי זה לא ירחץ ולא יסוך ולא יעמוד במקום הטנופת. נודמנה לו טבילה של מצוה – כורך עליו גמי וטובל.

רבי יוסי אומר: יורד וטובל כדרכו, ובלבד שלא ישפשף.

מתברר שהתנאים הכירו מציאות שבה היה אדם ועליו שם ה', ואדם כזה הקפיד על טבילותיו עד כי אף ביום הכפורים טבל (ולא מנעו זאת חכמים ממנו!). בספרות ההיכלות, מן המאה הרביעית והחמישית לספירה מובאים כמה תיאורים לכתיבת שם ה' על הגוף. הנה דוגמה:

א' ר' ישמעאל: ז' חותמות חתמתי עצמי בשעה שירד פדקס מלאך הפנים.

ב' {רוך} א' {תה} יי' שבראת שמים וארץ בחכמתך ובתבונתך

לעולם שמך – חיאוף סיסי פייאו לו סם בי, כיי תניי –

אוריס ססתי

אבג בגג

אריס תיפא

אוריס תסי יאה

אבית תל בג אר ייו דיואל

אוף אך קיטר סס אחד ידיד יה

ולמעלה מכולם, אף פת יהו חיו יו זהו יהו תיתס

ריר גוג גדול הף הף טהור הף ייו הף הף הף הזכרות עולם.

תתברך אדון החכמה שכל הגבורה שלך,

ב' {רוך} א' {תה} יי' אדון גבורה, רם ונישא גדול בממשלה...

ב' {רוך} א' {תה} יי' האל הקדוש.⁴

שלא כבטקסים הקדומים השמות הנכתבים כאן הם סודיים, מן הסתם מחשש שמא אנשים בלתי ראויים יקיימו טקס זה. מכל מקום, ברור שהכוונה היא אחת, והטקס המתואר במלואו כמו ברכת כוהנים, נחלק לשני שלבים: על-פה ובכתב.⁵ בתיאור אחר מתברר שהטקס נעשה לאחר 24 טבילות, בדמיון-מה למובא בגמרא. לא נותר אלא להעיר כי הנוצרים הראשונים (שמוצא רובם מזרע ישראל), נהגו לכתוב אותיות שונות (האות תי"ו המקראית, המתוארת בספר, נראית כמו X), וברור שמן היהודים נלקח מנהג זה.⁶

נראה, אפוא, שאנשים כתבו את שם ה' על גופם למען יתברכו, וככל הנראה נעשה הדבר בטקס-מעבר של התקדשות (ולא כמועד קבוע).

עתה, לאחר שהתבהרו כמה דברים, נותר להבהיר מהי נשיאת שם ה' לשווא, ומה החומרה שבדבר (הרמוזה באיום). בתהלים מובאת הצהרה מי עומד בחצרות בית ה':⁷ "נְקִי כַפַּיִם וּבֶר-לֵבָב אֲשֶׁר לֹא-נִשְׂא לְשׂוֹא נִפְשִׁי וְלֹא נִשְׁבַּע לְמַרְמָה" (כד:ד). כלומר, במענה לשאלה הרטורית (שנשאלה לפני כניסה למקדש), "מִי-יַעֲלֶה בְהַר-ה'?" (תה' כד:ג) מצהיר המשורר כי הוא נקי-כפים ובר-לבב, מונחים שאופיים המטפורי גלוי על פניהם, כמו "לֹא-נִשְׂא לְשׂוֹא נִפְשִׁי", וגם "וְלֹא נִשְׁבַּע לְמַרְמָה". נראה שהמפרשים סברו שהביטוי "וְלֹא נִשְׁבַּע לְמַרְמָה" אינו אלא כפילות המלים הקודמות, שכמוה ניתן בהחלט למצוא במזמורי תהלים, אלא שמתברר שלפנינו שתי הצהרות שונות: אחת בעניין שבועת שקר, ואחת בעניין נשיאת ה'נפש' לשווא.

עיון במקרא מלמד כי עיקר הקושי כאן הוא הבנת המלה 'נפש'. התבוננות במילה זו ובמה שאמרו עליה המפרשים מגלה בבירור כי הכוונה לשמו של ה'. למשל, אומר הנביא ירמיהו (נא:יד): "נִשְׁבַּע ה' צְבָאוֹת בְּנַפְשׁוֹ כִּי אִם מִלְּאֲתִיךָ אָדָם פִּילֵק וְעָנּוּ עָלֶיךָ הַיָּדָד". וכיוצא בו: "נִשְׁבַּע אֲדֹנָי ה' בְּנַפְשׁוֹ נְאֻם-ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת" (עמ' ו:ח). אם כן, אין 'נפש' אלא כינוי לשם עצמו, ושיעור הדברים הוא: ה' נשבע בשמו הגדול. כלומר כאשר המשורר בתהלים מצהיר כי לא נשא לשווא נפשו, מביע הוא את הרעיון כי לא נשא על גופו את שמו של ה' לשווא! מתברר אפוא שהנושא את שמו של ה' לשווא

⁴ פ' שפר, סינופסיס לספרות ההיכלות, טיבינגן 1981, שפר עמ' 216 פסקה 566.

⁵ שימו לב לברכות: (1) בריאת העולם [=קונה שמים וארץ]; (2) גבורות; (3) קדושת ה'; והרי זה סדר-ברכות קדום שנוסח אחר שלו הפך להיות חלק מתפילת עמידה. ראו: מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז.

⁶ חזון יוחנן ז, 4-2, ט, 4, יג, 16, יד, 9-11; יט, 16, כב, 4. J. Daniélou, *Primitive Christian Symbols* (translated by D. Attwater), London: Burns and Oates, 1961, pp. 136-145.

⁷ מ' וינפלד, הוראות למבקרי המקדש במקרא ובמצרים הקדומה, תרביץ סבא (תשנ"ג), עמ' 5-15.

הוא מי שמתהדר בשם ה' או ניכר עליו שהוא עובד ה' [ובימינו: כיפה, ציצית, וכיוצא בזה] אך עובר עברות, ובכך מתחלל שמו של ה' בעולם. מכאן אפוא שהנאסר בעשרת הדברות הוא חילול ה'!
פירוש חז"ל לפסוק הוא עדות עקיפה שהם לא נהגו במנהג המתואר בזאת, אף כי ככל הנראה ידעו עליו, כפי שעולה ממדרש תהלים לו מהדורת בובר (עמ' 251-252):

אמר ר' אבא בר כהנא: שני דורות השתמשו בשם המפורש: אנשי כנסת הגדולה ודורו של שמד... איזהו כלי המלחמה? זה שם המפורש שהיו יוצאין למלחמה, ולא היו עושין מלחמה – ונופלין השונאין (לפניהם). וכיון שגרמו העונות וחרב הבית – היו נופלין ביד שונאיהן. 'אייבו ורבנן, ר' אייבו אמר: המלאכים היו מקלפין את השם שהיה (חקוק) עליהן, ורבנן אמרו: מעצמו היה נקלף. וכיון שחרב הבית, היו יוצאין למלחמה (ונופלין), התחילו אומרים "אין מתם פְּשָׁרֵי מַפְנֵי זַעֲמָךְ" (תה' לח:ד).

ככל הנראה, פסק מנהג זה מפני שחששו הבריות שיחולל שם ה' בעולם במישרין ובעקיפין כאחד. לדוגמה, יהודי אחד נשא עליו את שם ה' אך חטא, ונודע חטאו בציבור (כך ניתן להסביר גם מדוע נמנעו מלהניח תפילין). כיוצא בו מי שנשא עליו את שם ה' ונמצא הרוג בשדה, ומוצאו אומרים: איה נוראותיו של האל שאמור היה לשמור על ההרוג. אמור מעתה: "לא תִּשָּׂא אֶת שֵׁם ה' אֱ-לֹהֶיךָ לְשׁוֹא" – בכתיבת שם ה' על הגוף הכתוב מדבר, ועניינו חילול ה'.